

IVO BOJANOVSKI

NOVI SPOMENICI SILVANOVE KULTNE ZAJEDNICE S GLAMOČKOG POLJA

Kult Silvana (ilirskog Vidasa?), iskonskog boga ilirskih šuma i pašnjaka, često povezanog s Dijanom, božicom lova, i nimfama, personifikacijama vrela i voda, autohtona je baština ne samo Ilira nego i drugih naroda na Balkanskom poluotoku (Grka, Tračana, Panonaca itd.) i, čini se, Indoevropljana uopće. U početku, u stadiju prvobitne zajednice, kao i drugi narodi primitivna mentaliteta i Iliri su poštovali prirodne pojave i zamišljali ih u njihovu elementarnom obliku (oblak i kiša, grom i duga, vrelo i voda, šuma i drvo, sunce i mjesec itd.). Stočarski način života odrazio se (vjerojatno) i na poštovanje nekih životinja, o čemu govori upravo lik teriomorfnog Silvana — pola jarca pola čovjeka. Ali do personifikacije tih u početku animističkih prirodnih sila došlo je tek u historijsko doba pod utjecajem vjerskih predodžbi preuzetih od naroda na višem kulturnom stupnju, vjerojatno posredstvom putujućih trgovaca. Tako se Silvanova antropoteriomorfna slika mogla razviti po uzoru na arkadskog Pana (*interpretatione Graeca*)¹, što će ostati fundamentalna komponenta ilirskog likovnog izraza i u kasnijem razvoju. Ipak, zbog rascjepkanosti teritorija i zbog plemenske podvojenosti (ove dvije komponente svakako su međusobno uvjetovane), a kao posljedica toga, i zbog neravnomyernog društvenog i kulturnog razvitka pojedinih plemena, u Ilira se nikad nije razvila jedinstvena religija sa zajedničkim panteonom. Stoga se na širokom ilirskom području javljaju razlike u prikazivanju pojedinih božanstava koja su se tijekom svog kulturnog i likovnog prožimanja različito formirala.

Kasnije, pod rimskom upravom, zajedno s rimskom kulturom, Iliri su preuzimali i pojedine elemente rimske religije; na prvom mjestu one koji su odgovarali njihovim iskonskim shvaćanjima i potrebama. I dalje su poštovali svoja drevna božanstva, samo često u novoj formi i pod novim, rimskim, imenom (*Venus — Iria, Apollo — Tadenus, Bindus — Neptunus, Silvanus — Vidasus, Diana — Thana?*

¹ O ikonografiji Silvana i Dijane kod Delmata vidi fundamentalnu raspravu D. Rendića, Ilirske predstave Silvana na kulturnim slikama sa područja Dalmata, Glasnik Zemaljskog muzeja (u daljnjem tekstu GZM), Sa-

rajevo, 1955, 5—40. Ova je rasprava poslužila kao osnova i za analizu novih reljefa iz Vrbe. Usp. i Rendićev rad »Da li je spelej u Močićima služio samo mitrajičkom kultu«, GZM 1953, 271—276.

i sl)². S vremenom se u ilirskoj ikonografiji pojavljuje i poneko božanstvo grčko-rimskog panteona, kao što su Liber, Merkur, Neptun, Herkul itd. I pored tog religijskog sinkretizma, koji obično označujemo kao rimski (*interpretatio Romana*), i dalje živi ilirska tradicionalna baština, osobito u planinskoj unutrašnjosti zemlje i po njezinim kraškim poljima.

I novi Silvanovi reljefi iz Vrbe na Glamočkom polju izrazit su primjer upravo tog kultnog, ikonografskog i likovno-umjetničkog prožimanja starog i novog. Za razliku od apstraktne, stilizirane i plošne ilirske umjetnosti, bez pravih proporcija i perspektive, kakva nam se dosad najščešće javlja na ikonografskim predodžbama Silvana i drugih ilirskih božanstava (u čemu se očito ocrtava vlastiti nacionalni stil koji je, čini se, izrastao iz tehnike rezbarenja u drvetu)³, novi reljefi iz Vrbe sa sadržajne i s formalne strane primjer su kultnog (vjerskog) i likovnog sinkretizma u procesu romanizacije.

Glamočko polje, zaklonjeno u svom planinskom ambijentu, dugo je očuvalo svoj autohtoni izraz i tradicionalna shvaćanja te ostalo jednim od glavnih središta Silvanova kulta u Iliriku. Tu se izgrađivala Silvanova fizionomija i utvrdile ikonografske osobine njegova lika⁴.

Novi reljefi nađeni su prilikom sondažnog ispitivanja starokršćanske bazilike na Borku u Vrbi, 5 km istočno od Glamoča, pokraj državne ceste Glamoč-Livno. Sudeći po dosadašnjim nalazima, tu je u rimsko doba stajalo značajnije naselje epihorskog karaktera. Reljefi su u jednu kršćansku kultnu građevinu mogli dospjeti kao već odbačeni, u vrijeme kada je kult božanstva ilirske tradicionalne religije i kod Delmata već potpuno ustuknuo pred pobjedničkim kršćanstvom. To se u glamočkim okvirima moglo (definitivno) dogoditi negdje na prijelomu četvrtog i petog stoljeća naše ere, ali možda i nešto kasnije.

Ruševine starokršćanske bazilike leže na položaju koji je u znanstvenoj literaturi poznat kao B o r a k (katastarski naziv je Majdanište). To je u stvari blaga kraška terasa uza sam rub polja. Za taj plato (vel. 370 × 250 m) D. Sergejevski smatra da je jedno od najzanimljivijih mjesta Glamočkog polja: tu je, naime, stajalo rimsko naselje »pokraj svetišta jednog para epihorskih božanstava«, tj. Silvana i Dijane⁵. Do tog zaključka Sergejevski je došao zato što je u neposrednoj blizini (Kamenska Podgradina, Gradina, Kamensko groblje) nađeno nekoliko ara i reljefa u čast Silvana:

1. Ara Silvana iz potoka Trimušić (Podgradina) s natpisom: *S(ilvano) Surus Pirami l(ibens) p(osuit)*, K. Patsch, GZM 1894, 356 = CIL III 13985 = D. Sergejevski, GZM 1927, 257.

2. Reljef Silvana s Gradine (Podgradina), D. Sergejevski, GZM 1927, 256, br. 1, t. I, sl. 1.

² D. Rendić, GZM 1955, 10 i 11.

³ D. Sergejevski, Iz problematike ilirske umjetnosti, Godišnjak-III, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1965, 120—121. A. Stipčević, Iliri, Zagreb, 1974, 217. Usp. i njegov rad »Arte degli Illiri«, Milano, 1963, p. XLV.

⁴ I. Bojanovski, Novi votivni reljef Silvana i Dijane iz Glamoča, Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, XIII, trobroj 1—3, Zagreb, 1965, 11—23, T. I. D. Rendić, n. dj., 7, 19 i 20.

⁵ Putne bilješke iz Glamoča, GZM 1942, 143—147.

3. Reljef s tri nimfe i Silvanom s Kamenskog groblja (Podgradina), D. Sergejevski, GZM 1927, 256, br. 3, t. II, sl. 3. Po Sergejevskom, ovaj je reljef dovučen na groblje s Borka u Vrbi, gdje su sada nađeni novi reljefi. Reljef je *Nym(phis) et Sil(vano)* postavio neki domorodac *Surus Pirami*.

4. Ara s Gradine (Podgradina) s natpisom: *S(ilvano) S(ilvestri) S(acrum) Casius / Aurelius / /A/emi(lii?) . . . ??*, D. Sergejevski, GZM 1927, 257—258, br. 5, t. III, sl. 5.

5. Ulomak reljefa sa Silvanom, D. Sergejevski, GZM 1942, 161, sl. 24.

Navedenim nalazima sada se pridružuju još dva Silvanova reljefa, oba bez natpisa, iz ruševina starokršćanske crkve na Borku u Vrbi, selu koje se nastavlja neposredno na Podgradinu; tako nazvanu po Gradini, koja je očito u predrimsko i (ponovno) u kasnoantičko doba služila za zaštitu naselju na Borku⁶ (sl. 1).

Do otkrića dosad nepoznate starokršćanske bazilike na Borku (Vrba) došlo je posve slučajno na početku 1974. godine, kada je na krajnjoj sjeverozapadnoj točki Borka (čestica k. br. 463) zemljoradnik Rade Belenzada buldožerom skinuo gornje dijelove velike zemljane gromile zarasle u šikaru. U toku probnog iskopavanja (u rujnu 1974. godine), osim ostalih nalaza, iz ruševina su iskopana i oba reljefa sa Silvanovom kultnom slikom, koji su u kršćansku crkvu bili ugrađeni kao spoliji. Vrlo je vjerojatna pretpostavka da odavde potječe i reljef s Kamenskog groblja, jer upravo s ovog položaja imamo još i dva cipusa s likovima Atisa i krilatog Genija, a sada se nalaze u porti pravoslavne crkve nekih 500 m južno od Borka u Vrbi⁷.

U toku iskopavanja bazilike nađen je 1975. godine i fragment Dijanina reljefa, o kojem će biti govora na kraju.

A. RELJEF SILVANA, NIMFI I NEPOZNATOG BOŽANSTVA

Reljef s frizom kola, u kojem sudjeluje pet figura, pokriva samo manji, gornji, dio ploče od muljike (lapor), koja je visoka 1,04, široka 0,63 i debela 0,11 m. Visina samog reljefa iznosi tek 0,33 m. Polje za natpis potpuno je prazno, ali se ne smije isključiti mogućnost da je natpis bio ispisan bojom, koja je u međuvremenu propala. Visina likova je podjednaka, oko 29 cm, a dubina reljefa između 2 i 2,5 cm. Likovi su prikazani gotovo u dvije trećine svog volumena. Riječ je, dakle, o visokom reljefu (t. I, II).

Ploča (s reljefom) bila je ugrađena u estrih jedne od bočnih prostorija crkve. Kamen je jako ispucao, očito od jake vatre, ali i uslijed pritiska buldožera. Nešto bolje sačuvao se gornji dio ploče s prizorom božanskog kola.

Prizor je uklopljen u okvir (nišu) bez drveća i stupova⁸, koji ne asocira ni speleju ni hram, nego je više rezultat tehnike klesanja — udubljanje površine ka-

⁶ D. Sergejevski, *ibidem*, 147—153, sl. 18, 19 i 20 s rekonstrukcijom kasnoantičkog refugija. Isti, GZM 1927, 258—259, br. 6 i 7, t. IV, sl. 5 i 6.

⁷ D. Sergejevski, GZM 1942, 145—146, sl. 16 i 17. Usp. GZM 1927, 258—259, br. 6 i 7,

⁸ D. Rendić, GZM 1955, 11 i 12 i t. I—V s izborom najkarakterističnijih reljefa Silvanova kulta u Dalmaciji. Isti, GZM 1953, 271—276. V. Paškvalin, Reljef Silvana i nimfi, GZM 1964, 153.

mena da bi se što reljefnije istakle figure. Ni natpisno polje nema okvira, što je karakteristika ilirske autohtone umjetnosti⁹. U kolu sudjeluje pet figura, među njima tri nimfe na lijevoj strani, a desno od njih dva gola muška božanstva. Lijevo božanstvo sudjeluje i samo u igri, dok desno stoji izdvojeno i pogledom prati igru kola. U božanstvu koje sudjeluje u kolu, a koje je svojom ljevicom obujmilo susjednu nimfu oko pleći lako ćemo prepoznati Silvana, toga rogatog i kozonogog boga ilirskih šuma, kakav nam je i inače poznat s brojnih reljefa Ilirika, a najčešće s područja Delmata, kojima je pripadalo i Glamočko polje¹⁰. Kad ne bi bilo onog drugog božanstva koje pogledom prati igru kola (te time i samo u njoj sudjeluje), bilo bi sve obično i već poznato, kompozicijski gotovo identično reljefu s Kamenskog groblja u susjednoj Podgradini¹¹. Moglo bi se raspravljati jedino o stilskim, tipološkim i likovnim osobinama i razlikama. Već smo se na reljefu s Kamenskog groblja susreli sa Silvanom, koji i sâm aktivno sudjeluje u igri kola. Isti taj ikonografski motiv vraća se i na reljefu iz Vrbe. U sadržajnom pogledu na našem reljefu novo je to da se na njemu pojavom još jednog novog božanstva javlja proširena shema Silvanove kultne zajednice.

To ukazuje na sve jače diferenciranje i širi dijapazon Silvanovih kulturnih specifičnosti te na njegovo povezivanje za kultove srodnih božanstava, i to na osnovi nekih zajedničkih crta (svojstava) njihova kulturnog bića. To je svakako u uvjetima romanizacije i sinkretizma bila opća tendencija ilirske religije i ikonografije. Ona nam nije bila nepoznata ni dosad, kao što to pokazuju reljefi iz Suhače (Livno) i Karakašice (Sinj)¹². I naš novi reljef iz Vrbe očit je primjer te vjerske evolucije, koju ovdje prati, rekli bismo, i čisto »rimska« likovna interpretacija. Po kompoziciji i likovnom izrazu našem je reljefu najbliži onaj iz Karakašice. Za nas je na tom reljefu najzanimljiviji lik nepoznatog božanstva, čiji atribut (trozub ili thyr-sos?) nije potpuno jasan, pa je D. Rendić u svojem opisu reljefa iz Karakašice ostavio otvorenim pitanje je li riječ o Neptunu ili Liberu¹³. Može li na to pitanje odgovoriti naš novi reljef iz Vrbe? Na žalost, odmah moramo odgovoriti niječno — ne može! Na reljefu iz Vrbe, naime, dolazi neko božanstvo sa sasvim drukčijim atributom: i ovdje je nejasno što bog drži u svojoj desnoj ruci: lovački rog, rog obilja, pehar ili nešto slično, a po tim atributima nikako ne dolaze u obzir ni Liber ni Neptun, koji su dosad bili poznati u kulturnim zajednicama (simbiozama) sa Silvanom¹⁴. Koje je onda to božanstvo?

Da bismo mogli odgovoriti na to, za našu temu bitno, pitanje, potrebna je na prvom mjestu detaljna analiza reljefa iz Vrbe, a zatim i uspoređivanje sa sličnim motivima iz repertoara antičke plastike, jer mu u ilirskoj umjetnosti nema analogija.

⁹ D. Sergejevski, dj. nav. u bilj. 3, str. 132.

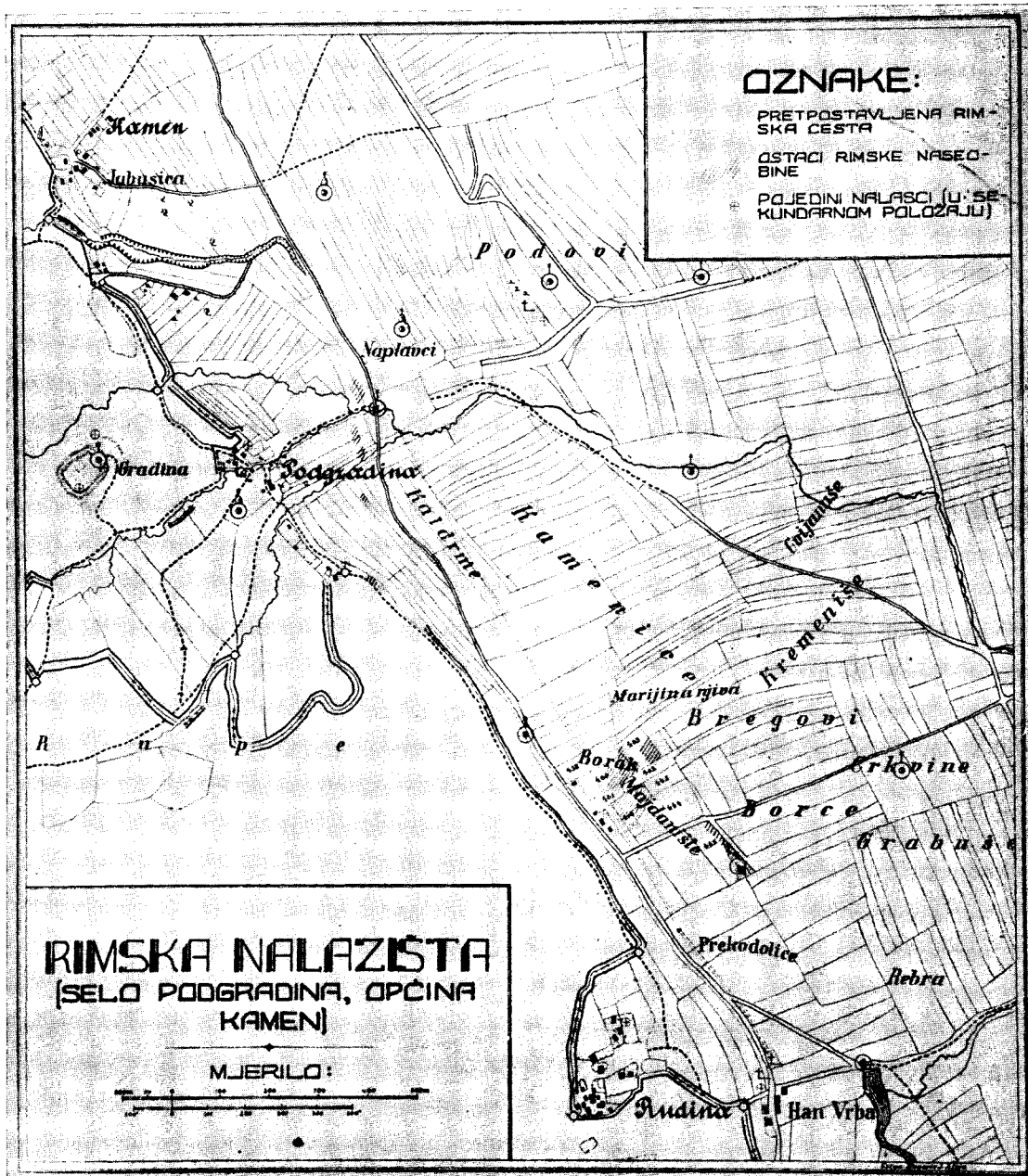
¹⁰ Najveći broj Silvanovih reljefa s Glamočkog polja objavio je D. Sergejevski u svojim radovima: Rimski kameni spomenici sa Glamočkog polja, GZM 1927, 255—265, Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja i Ribnika, GZM 1928, 79—94, Dijana i Silvan, GZM 1929, 95—99 i Putne bilješke iz Glamoča, GZM 1942, 160—167.

¹¹ D. Sergejevski, GZM 1927, 256, br. 3, t. II, sl. 3.

¹² Za Suhaču: D. Sergejevski, GZM 1929, 95—97, s. 1; za Karakašicu i Suhaču D. Rendić, GZM 1955, 36—38, t. II, sl. 2 i t. IV, sl. 3. — Reljefima iz Suhače i Karakašice sada se pridružuje i reljef iz Vrbe.

¹³ N. mj.

¹⁴ D. Rendić, GZM 1955, 28 i d.

Sl. 1

Lijevu stranu reljefa potpuno su ispunile figure triju nimfa, koje su jedna od druge podjednako odmaknute. Otprilike je isti razmak između Silvana i susjedne nimfe s jedne i nepoznatog božanstva s druge strane. Sve su figure date u istom redu, okrenute en face, neznatno nagnutih glava. Proporcije likova su realne. Iako su svi likovi izraženi plastično, detalji su dosta zanemareni (djelomično nejasni i zbog oštećenosti spomenika). Za razliku od reljefa iz Karakašice, ovdje su nimfe prikazane na lijevoj strani, dok je Silvanu dato središnje mjesto. U takvoj kompozicijskoj shemi vidimo očitu tendenciju da se Silvanu, kao glavnom nosiocu kulta, dade istaknuto mjesto, dok su mu se ostala božanstva pridružila kao pratioci (sl. 2).

Nimfe su prikazane u laganom pokretu koji kao da se osjeća po nekom unutarnjem ritmu. Taj dojam stječe se više po njihovoj međusobnoj fizičkoj povezanosti i laganoj impostaciji tijela nego po vještini i umješnosti umjetnika da taj pokret izrazi i likovno. U tome ga je, očito, priječila i odjeća, koja se niz tijelo nimfa spušta do poda. Odijelo se sastoji (kao i obično) od dvodijelne haljine, ovaj put bez okomitih nabora. Gornji haljetak stegnut je u pasu, pa im se ističe »život«, što je najjače izraženo kod desne nimfe, jer se i najbolje sačuvala. U donjem dijelu odijela prepoznajemo dugi hiton (*tunica muliebris?*) koji pokriva noge do peta, a u donjem dijelu širi se u »glokn« (*Glocke*). Izgleda da se radi o domaćoj ženskoj narodnoj nošnji¹⁵, što potvrđuju i marame koje nimfe imaju na glavama, a koje se, ako smo to dobro vidjeli, u dva kraka spuštaju niz pleći i — čini se — padaju na ramena. Ispod marama nazire se kosa s razdjelom na čelu (?), kako izgleda spletena u pletenice i umotana u »peču«. Nimfe se međusobno drže za ruke, ali zahvat šaka i prsti majstor nije uspio (ili nije znao) oblikovati realnije i plastičnije, a izražen je utoliko jače što je prikazan u bloku kamena koji majstor nije znao izdvojiti od pozadine. Najbolje se sačuvala desna nimfa, koja je svojom lijevom rukom (jasno se vide prsti na Silvanovu ramenu) obuhvatila Silvana oko ramena. Najviše je oštećena lijeva nimfa, koja predvodi kolo. Ništa određeno ne može se reći o položaju njezine desne ruke, ali se po stavu tijela naslućuje da je imala ruku blago savijenu u laktu i odmaknutu od tijela. Je li u toj slobodnoj ruci držala kakav predmet (cvijet, maramu ili što drugo) — kako to susrećemo i na nekim drugim reljefima — također nije jasno. Dobiva se dojam da su sve tri nimfe sasvim lagano okrenule glave prema Silvanu, središnjoj figuri zajednice.

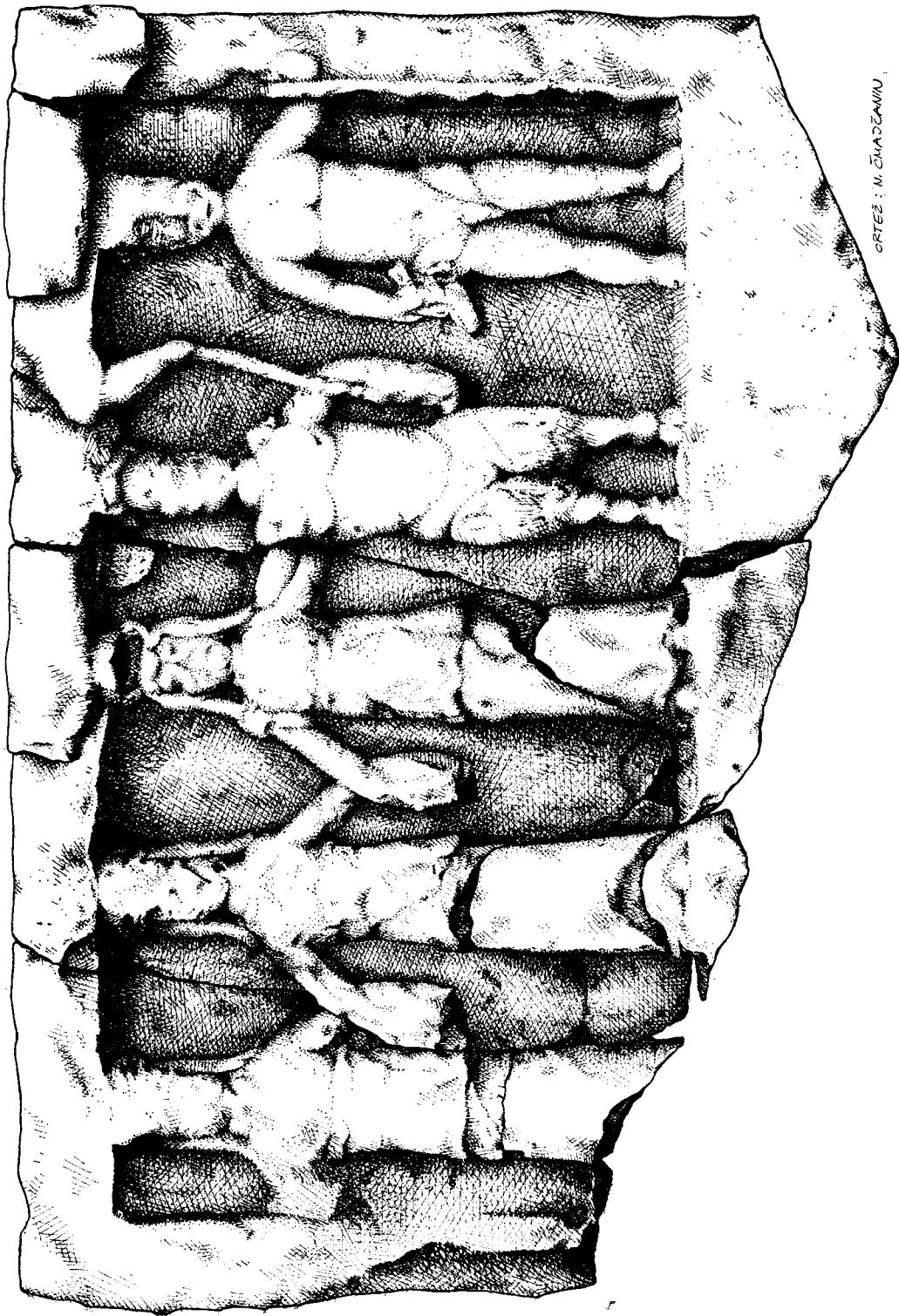
Silvan je i na ovom reljefu prikazan u kanonskom — rekli bismo klasičnom — obliku antropotermomorfog bića, kakav je već poznat s brojnih spomenika¹⁶. To je klasični lik grčko-arkadskog Pana, rogat, kozorog (*Αίγίπαιον*, *capricornus*) itifaličan, ovaj put s gustom (bogatom) bradom. Čini se da je to stariji satir, kako ga obično prikazuju u primorskom dijelu Dalmacije¹⁷. Uši mu se ne vide, ali su i one morale biti kozje. To je iskonska slika pastirskog božanstva, kako su je u svojoj uobrazilji u svojim gustim šumama i ogoljelim proplancima (lisinama) »vidjeli«

¹⁵ D. Sergejevski, GZM 1927, 256 i GZM 1929, 96. D. Rendić, n. dj., 24 i d. I. Čremošnik, Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i

Hercegovini, GZM 1963, 109—117. V. Paškvalin, GZM 1964, 154.

¹⁶ D. Rendić, n. dj., 11—21.

¹⁷ D. Rendić, ibidem, str. 13 i 20.

ORTEZ : N. CHADZANU

Sl. 2

stari Iliri (Delmati), a kakvu su u starije doba zamišljali i neki drugi narodi (Satri, Sileni, osobito arkadski Pan i italski Faun). Na ovom reljefu kao da mu je tijelo staračko i deformirano (ili nam se to samo tako čini), s oblim trbuhom poput Silena (vodeni trbuh?). Kao da mu prsni koš i slabine djeluju donekle rahitično ili mekoputno, osobito ako ga usporedimo s atletskom figurom koja mu stoji sa strane. U tome bismo prije željeli vidjeti staračke, deformirane oblike nego vezu s androginihim likovima nekih istočnjačkih kultova. Svojom desnom rukom opasao je preko ramena nimfu, a u slobodnoj ljevici drži nevješto modeliran štap (*pedum, logobolon*), karakterističan atribut previšnjeg pastira (*sanctissimus pastor*). Svojim vrhom pedum dodiruje okvir reljefa, dok se na donjem dijelu, koji počiva u Silvanovoj šaci, završava ojačanjem (zapravo je to neobrađena pozadina kamena kao i kod zapešća nimfa). Ovo *parexcellence* pastirsko božanstvo prikazano je bez svoje omiljele frule — siringe, koju je — po grčkoj priči — sâm pronašao i u koju svira, lutajući gorama, šumama i sjenovitim dolinama, ili odmarajući se negdje u sjeni krošnjatog drveća kraj svježeg izvora ili bistrog potoka. Siringa se i inače na reljefima Glamočkoga polja susreće rijetko¹⁸.

Desno od Silvana stoji neko golo muško božanstvo, mlađeg izgleda, s dotjeranom kosom i bradom. Ako dobro vidimo, u desnoj mu je ruci rog (*cornucopia, Füllhorn*), ili možda ralo (?), a preko lijeve prebačen je predmet koji djeluje kao draperija i koji bi mogao biti koža. Božanstvo je građeno atletski; kao da iz njegova lika i stava izbija utjelovljenje snage, rekli bismo pravi herkulski tip. Tko je taj bradati bog?

Dosad su nam u kultnoj simbiozi sa Silvanom od božanstava rimskog panteona poznati Merkur, Liber, možda i Neptun, a na jednom reljefu u Vatikanskom muzeju i Herkul¹⁹. Ako bismo s vatikanskog reljefa skinuli Dijanu, kompozicijski bi se podudarao s reljefom iz Vrbe, samo što na vatikanskom reljefu Herkul nosi svoje uobičajene atribute, topuzinu i lavlju kažu.

U grčkoj arhaiskoj umjetnosti česta je pojava Herakla s rogom obilja (ponekad s kraterom ili nekom vazom drukčijeg oblika) u ruci. Potvrde za to mogu se naći i u izlaganju A. Furtwänglera i R. Petera u Roscherovu mitološkom leksikonu, a još više kod Reinnacka, u njegovu repertoaru reljefa²⁰. Obično je Heraklo prikazan s topuzom u lijevoj ruci (ili negdje uz njega), a s kornukopijom u desnici. Taj tip Herakla bio je osobito omiljen u južnoj Italiji (*Magna Graecia*) još od 4. st. pr. n. e.²¹ Rog mu je obično pun voća, a ponekad iz njega vire i falosi (*φαλλοί*), kao simboli plodnosti koju dedikant očekuje od Herakla. U kasnijoj grčkoj a i u rimskoj umjetnosti *cornucopia* je sve češći njegov atribut²². I u rimskoj pučkoj mito-

¹⁸ Ibidem, 20. — Iznimno je susrećemo na reljefima iz Halapića (GZM 1928, 80, br. 2, sl. 2) i Podgradine (GZM 1942, 161, sl. 24).

¹⁹ W. H. Roscher, Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie, Leipzig, 1897—1902, III¹ s. v. Nymphen, p. 563—564, sl. 7. Usp. D. Rendić, n. dj., 38.

²⁰ S. Reinach, Répertoire des Reliefs Grecs et Romains, I—III, Paris 1897—1898: vidjeti primjere na str. 58/II, 233/II, 350/II, 438/II, 169/III, 171/III, 215/III itd.

²¹ W. H. Roscher, Lexicon, 2135—2252; s rogom obilja (Füllhorn) šp. 2156, 2159, 2176, 2183, 2185, posebno šp. 2176.

²² Ibidem, šp. 2183.

logiji Herkul je bio usko povezan sa Silvanom kao genij blagostanja (*Genius des Segens*), a prikazivan je obično s rogom obilja²³. On je zaštitnik seoskog gospodarstva, kao i latinski Silvan, pa i njega, kao i Silvana, nazivaju *agrestis*, *domesticus*, *custos* i *tutor*. Herkul je ujedno i pastir (*weidender Hercules*, *ein weidender Hirte*) i zaštitnik pastira²⁴, upravo kao i ilirski Silvan. To su svojstva i crte Herkulova bića koja su ga u Italiji usko povezala i Faunom i Silvanom i formirala kao pravo seosko božanstvo.

Kao uobičajeni ukras Herkulovih svetišta služile su razne posude (*crateram*, CIL III 1094, Omiš, *crateram argyrocorintam*, CIL VI 327, Rim, *scyphos*, CIL V 6952, Torino), kojima je kao uzor mogao poslužiti drveni Herkulov pehar (peharu je najbližnji i predmet koji božanstvo drži u desnoj ruci na našem reljefu), a koji se čuvao u njegovu hramu na *Forum boarium* u Rimu²⁵.

Prema tome, ako smo na reljefu iz Vrbe točno prepoznali predmet u desnoj ruci božanstva, onda je to Herkul, najjači čovjek na svijetu, koji se nakon smrti uzdigao na Olimp²⁶. U zraku, u moru i na zemlji nije živjelo ništa što Herkul ne bi mogao pobijediti, pa je stoga njegovoj majci Alkmeni, još dok je Heraklo bio dijetetom, vrač Tirezija prerekao da će postati heroj čovječanstva²⁷. Kult takva Herkula (Herakla) možda ukazuje i na društvene promjene u životu Ilira, kada Ilir stočar postaje pomalo i zemljoradnik, pa u takvoj situaciji časti oba božanstva, Silvana kao zaštitnika stočarstva, a Herkula zemljoradnje. Ili je to samo možda jedna od specifikacija Silvanova složenog bića, koji u sebi pomalo utjelovljuje razna svojstva?

Takvu Herkulovu ulogu podupirala bi eventualno i činjenica da je ovaj bog bio dosta cijenjen i poštovan u Dalmaciji, napose u njezinoj unutrašnjosti, kako to svjedoči relativno mnogo njegovih spomenika: iz Halapića i Grkovaca, Borčana

²³ L. Preller-H. Jordan, *Römische Mythologie*, II, 3. Aufl., Berlin, 1883, p. 282 s. v. *Hercules*: »Die ländliche Auffassung dachte dem Silvanus nahe verwandten Genius des Segens, welcher mit dem Füllhorn ausgestattet neben jenem aber auch neben der Ceres verehrt und durch die Verbindung mit Silvanus und den Beinamen *agrestis* u. a. von den städtischen Formen unterschieden wurde: ein Hutter des ländlichen Hofes und der Habe wie Silvanus, daher man ihn auch *domesticus* nannte und *custos* oder *tutor* (...). Eine ähnliche Vorstellung lag auch bei dem römischen Dienste des Hercules zu Grunde, da er auch hier vorzugsweise für einem wohlthätigen Genius der römischen Stadtflur und den Urheber alles unverhofften Segens und Reichthums galt, daher nam ihn von jedem reichlichen Erwerbe den Zehnten darbrachte (...) aber ihn auch in verschiedenen städtischen und gentilen Ueberlieferungen neben dem Faunus und

Silvanus als ländlichen Gott und Urheber der ältesten Geschlechter schilderte«. — Italski Silvan u svim bitnim crtama odgovara Faunu, jedino što je njegova aktivnost sužena više na istinski život šume (ibidem, I, 392). O Herkulu i o njegovoj vezi sa Silvanom, Dijanom, nimfama i drugim ladanjskim božanstvima usp. Statius, *Silv.* III, 1, 30; CIL VI 309, 310, 343, 305, 311, 394, III 1152, 4784, VI 228, 295—297, 329; *Matial.* III, 47, IX 24, 64, 65; *Verg. Ge.* I, 20; *Horat. Epod.* II, 17 i d, *Ep.* II, 1, 139 i d.

²⁴ Ibidem, str. 282.

²⁵ K. Patsch, *Nove tekovine muzeja u Kninu*, GZM 1899, 503—508 = WM VII, 70 i d.

²⁶ Roscher, *Lexicon s. v. Hercules*.

²⁷ O Herkulu i o njegovim djelima vidi E. Hamilton, *La mythologie*, Verviers, 1962, 191—206. Usp. A. Zamurović, *Mitologija Grka i Rimljana*, Novi Sad, 1936, 435—443. — O Silvanu i o njegovu odnosu prema Herkulu vidi i u D. Rendića, GZM 1955, 16—17, 23 i 28.

(Duvanjsko polje) i Bihaća²⁸, pa Zadra, Salone, Ekvuma, Skradina, Omiša i Brača²⁹. Očito su Herkulova uloga i kult u Iliridi u našoj znanstvenoj literaturi dosta potcijenjeni, jer su ovo božanstvo jednako poštovali i domaći ljudi kao i stranci u Dalmaciji: spomenike iz Grkovaca, Borčana, Skradina, Halapića očito su postavili domaći ljudi, a vjerojatno i još neke iz ostalih mjesta. Takvo božanstvo, kakav je bio Herkul (Heraklo), moralo je fascinirati priproste ljude, kakvi su bili Iliri. Posebno im je morala imponirati golema tjelesna snaga i velika umješnost ovog naširoko poštivanog božanstva. Herakla su poštivali gotovo svi narodi oikumene: Grci, Italci, Kelti, Feničani, Egipćani, Liđani, Perzijanci i drugi, pa zašto bi Iliri bili isključeni? Tako na jednom sinkretističkom spomeniku čitamo: *magno Silvano Marti Herculi Iovi Zabazio . . .* (CIL XIV 2894). Vjerojatno je i u svijesti Ilira to božanstvo živjelo još od mitskih vremena kao i Kadmo, također junak iz teban-skog herojskog kruga³⁰.

U kultnu zajednicu sa Sivanom i nimfama Herkul je mogao ući i preko nimfa (N y m p h a e f o n t a n a e ?), i to kao bog ljekovitih vrela i zdravlja. Na jednom reljefu (sa sarkofaga) iz Salone iznad Herkula vidi se ljekovito (?) vrelo³¹. Herkulovu komponentu kao boga zdravlja i ljekovitih voda (*Hercul Salutifer*) potvrđuju i natpisi (*ex vota*) iz Dacije i Mezije (npr. CIL III 1572 *Herculi Salutifero*, CILL III 1566, *Herculi genio loci fontibus calidis*, itd.). U Mahadiji (*ad Mediam*), odakle potječu i navedeni natpisi, česte su i posvete nimfama, koje su se tu štovale uz Herkula (CIL III 1129, 1156). I velik broj *ex vota* s formulom *pro salute* iz podunavskih zemalja ukazuje na Herkula kao na zaštitnika zdravlja i ljekovitih voda. Herkul je diljem cijelog carstva poštovan uz termalne i ljekovite (mineralne) vode: tako na otoku Lindu u Egejskom moru, u Bathu (Engleska), napose u brojnim kupalištima Galije (Vichy — *Aquae Calidae*, Bonnefontaine, Fontaines Salées, Entraines, Saint-Rémy — *Glanum* itd.).³² Navedeni primjeri rječito govore s posebnom kultnoj specifikaciji ovog složenog božanskog bića. Iako ga natpisi u toj ulozi redovito nazivaju Herkulom, bit će da se pod njegovim imenom krije i neko domaće božanstvo ljekovitih voda i zdravlja (*interpretatio Romana*). No jedno je ipak sigurno: Herkulov je kult zbog svojih zajedničkih crta bio povezan s nimfama, a preko njih je mogao lako ući i u Silvanovu kultnu zajednicu, to prije što je i sam Silvan kao složeno kultno biće povezan s ljekovitim vodama, kako to uvjerljivo ilustriraju *ex vota* Silvanu i Dijani (među njima četiri are s dedikacijom *Vidaso et Thanae* —

²⁸ CIL III 14976^a (Borčani), GZM 1899, 503, sl. 21 (Skradin), Sitzber. der Wien Akad. 1882, 469 = GZM 1899, 503 (Bihać), GZM 1927, 263, br. 12 (Halapić) i GZM 1951, 301, sl. 1 (Grkovci).

²⁹ Usp. K. Patsch, GZM 1899, 505—507. — Herkulov kult bio je vrlo proširen i u Dardaniji, kako to pokazuju i putne stanice *Ad Hercule* kod Niša i Skoplja, vjerojatno uz Herkulova svetišta (us. M. Mirković, *ŽA*, X, sv. 1—2, 1960, 255).

³⁰ M. Suić, Gdje se nalazilo jezero iz 24. pogl. Pseudo Skilakova Peripla?, GZM 1953, 111—129, gdje se analiziraju izvori o Kadmovu kultu kod Ilira, posebno na str. 117—122. Tu je navedena i ostala literatura o ovom pitanju. Usp. još M. Suić, *Rad*, knj. 306, Zagreb, 1955, str. 125.

³¹ R. Schneider, *Ueber die bildlichen Denkmäler Dalmatiens*, AEM IX, Wien, 1885, 60.

³² E. Thevenot, *Le culte d'Hercule à Vichy*, OGAM, tradition celtique, T. VI, fasc. 5, Rennes, 1954, 245—248, o kupalištima napose na str. 247.

CIL III 3941; 10819 = 14354,23) uz termalna vrela iz Topuskog³³. Potrebno je stoga pripomenuti da se upravo na Vrbi nalazi jedno od najjačih vrela na Glamočkom polju (koje je većinom bezvodno), oko kojeg se također mogao razviti kult Silvana i Dijane.

Iz navedenih primjera vidi se da je Herkul kao božanstvo složenog karaktera mogao imati više dodirnih crta s ilirskim Silvanom, a one su ga uvele u njegovu kulturnu zajednicu, čime je izražena i sva složenost Silvanova božanskog bića. Kulturna sinteza i asimilacija tekla je, dakle, po nekim unutarnjim srodnostima kultova, odnosno njihovih božanskih nosilaca.

Iako reljef iz Vrbe pokazuje stanovite stilske i tipološke odlike ilirske umjetnosti, od nje se odvajaju posve naturalističkim i plastičnim tretmanom. Uz već poznati reljef iz Karakašice, ovaj je reljef najbliži uzorima grčko-rimske klasične umjetnosti. Umjetnik je znao »čitati« antičke uzore i dobro poznao antičke motive. To osjećamo u izradbi i u kompoziciji, kao i u sadržaju ove ikonografije. Božanstvima epihorejskog karaktera (nimfe, Silvan) ovdje pristupa i jedno mediteransko božanstvo, naslijeđeno, po svoj prilici, iz zajedničke paleobalkanske baštine, božanstvo koje je u klasično doba svoje kulturno biće formiralo na mitološkim predodžbama arhajike. I pored nekih unutarnjih srodnosti kultova, oba su božanstva, i Silvan i Herkul, sačuvala svoju iskonsku ikonografsku *species*: Silvan je ostao antropoteriomorfni satir, polujarac, a polučovjek, dok je Herkul čisto antropomorfno biće, kako je to slučaj i s Merkurom, Liberom, Dijanom i nimfama. I na višem stupnju razvoja vjerskih predodžbi ilirski Silvan ostaje arkadski Pan, kakav je bio u početku, iako je u Grčkoj i Italiji već davno izgubio rogove i kozje noge te postao antropomorfan³⁴. To je očit znak konzervativnosti, ali i stočarskog karaktera ilirskog društva (etnosa).

U tome kao da se manifestira i otpor romanizaciji, kako duhovnoj tako i onoj političkoj i etničkoj, otpor rimskom kozmopolitskom duhu koji briše sve što je domaće, ilirsko. Vjerojatno je to samo podsvjesni izraz toga otpora, koji u čuvanju baštine vidi i očuvanje svog entiteta.

Međutim, kulturni (i uopće vjerski) sinkretizam kao jedan od vidova romanizacije išao je svojim nezaustavljivim tokom, a kao društvena pojava nije bio ograničen samo na male, pokorene narode poput Ilira. On je recipročan, kako u smislu primanja tako i davanja i kondenziranja u nove kozmopolitske forme³⁵. Idejna strujanja nisu nikad poznavala granica, a daleko su intenzivnija u civiliziranim sredinama, kakva je u carsko doba Italija, nego u konzervativnim strukturama poput ilirske. Zato su se rimska shvaćanja teško i sporo probijala u konzervativnu ilirsku sredinu. Ti utjecaji postaju sve efikasniji tek u 3. st. n. e. Stoga se ni reljef iz Vrbe ne bi mogao datirati prije toga vremena, dok mu je krajnja granica polovica 4. st., kada već nastupa kršćanstvo. Pa ako usvojimo periodizaciju ilirske umjetnosti,

³³ V. Hoffiller-B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, I, Zagreb, 1938, br. 516, 517 i 518. A. Mayer, *Vidasus, der illyrische Silvanus*, *Vjesnik Hrv. arheol. društva*, XXII—XXIII, Zagreb, 1941—42, kao i njegov rad »Die illyrischen Götter Vidasus und Thana, *Glotta*, Göttingen, 31/1951, sv. 3—4. O epihor-

skim imenima Dijane i Silvana usp. i D. Rendić, *GZM* 1955, 8—11. — Paralelu za ovo žensko teoforično ime nalazimo i na Drini: *Aur. Thana patrono*, *GZM* 1907, 447, br. 24 (Skelani).

³⁴ Rendić, n. dj., 11, 13 i d, 19 i 20.

³⁵ *Ibidem*, 28 i d.

kako ju je predložio Sergejevski, naš bi reljef pripadao grupi (fazi) B ilirske autohtone skulpture, tzv. provincijalno-rimskoj umjetnosti, koja se realističkom tehnikom približava duborezu³⁶. Za tu fazu Sergejevski još nije mogao navesti ni jedan primjer votivne plastike (s područja Bosne i Hercegovine) nego jedino primjere nadgrobne plastike (stele), dok brojni Silvanovi reljefi rustične izradbe s Glamočkog polja po Sergejevskom, pripadaju fazi ranije shematične i hijeratične umjetnosti (tzv. grupa A).

Ovaj proces kulturne asimilacije ilirskog etnika, napose delmatskog, kojem je pripadalo i Glamočko polje, zbog parcijalnosti izvornog gradiva nije jasan ni do danas, iako je manje-više sigurno da je tekao dosta sporo, posebno na polju kultova i kultne umjetnosti, noseći u sebi snažne elemente ikonografije, koja se — uza sve preuzete forme — napajala u prvom redu domaćim tradicijama³⁷. Svakako, u tom procesu ima svoje mjesto i ovaj novi reljef iz Vrbe, koji ukazuje na neke nove aspekte tog prožimanja i simbioze, a napose zbog toga što potječe s Glamočkog polja, dakle iz planinskog (zagorskog) dijela zemlje, gdje su se tradicionalne forme održavale mnogo upornije i dugotrajnije.

Kada je riječ o umjetničkim vrijednostima ovog reljefa, onda možemo ustvrditi da je pred nama djelo majstora-umjetnika koji je imao smisla za oblikovanje likova. To se zapaža u obradbi tijela, npr. kod Herkula i nimfa pa i kod Silvana, koji pokazuje dosta elemenata klasične obradbe: zaobljenost i voluminoznost oblika, proporcije, realizam u obradbi kose, brade i brkova itd. To isto vrijedi i za način obradbe odjeće, koja nimfama slobodno pada niz tijelo. I pored vrsne sposobnosti uočavanja i prenošenja, umjetnik se ipak bori s obradbom detalja, s kompozicijom i impostacijom likova (sve su figure postavljene *en face!*). Povorka, i pored stanovite baroknosti i unutarne patetike i napetosti, ipak ne ostavlja dojam živog ritmičkog kola, nego više djeluje kao tvrdo postavljen friz. U tome vidimo i povezanost umjetnika s tradicijom i — tehnikom drvoreza. Sve nam to evocira onaj dugotrajni proces asimilacije i primanja, o kojem je upravo bilo govora. U cjelini, to je ipak već zrela umjetnost, bez one »naivnosti« u kompoziciji i u tehnici, ali vezana još uvijek za tradiciju. Još uvijek živi tradicionalni kozoliki Silvan, iako je upravo ovaj reljef odraz sve jače romanizacije toga, kod Ilira najrazvijenijeg, najraširenijeg i najvitalnijeg, kulta. Bio je to obol neminovnom toku općeg društvenog i kulturnog kretanja delmatskog (i uopće ilirskog) društva u uvjetima stoljetne romanizacije.

B. RELJEF SILVANA I NIMFA

I ova kulturna slika također potječe iz ruševina starokršćanske crkve na Borku u Vrbi, a otkopana je pred ogradom prezbiterija. Je li reljef izlizan u crkvi, ili je kao takav već bio ugrađen, ne može se pouzdano reći. Prilikom ugrađivanja bio je odbijen na tri strane. Visina fragmenta iznosi 0,43, širina 0,33, a debljina 0,14 m. Materijal je muljika. Prikazane su četiri figure, lijevo tri nimfe, a desno Silvan sa psom (t. III).

³⁶ D. Sergejevski, dj. nav. u bilj. 3, str. 130—131.

³⁷ D. Rendić, n. dj., 27—28.

Ikonografski i kompozicijski, ikona je gotovo analogna onoj s Kamenskog groblja, nepun kilometar udaljenog od Borka³⁸. I ovdje su likovi prikazani u jednom redu, *e n f a c e*, ali se čini da je Silvan (i ovdje) malo okrenuo glavu ulijevo. Likovi su dosta plastični, kao i na reljefu s Kamenskog groblja, a svojim dosta realističnim tretmanom podsjećaju (ali se ne izjednačuju) na figure s opisanog spomenika³⁹. Nimfe se (kao i obično) drže za ruke, dok su se Silvan i susjedna nimfa rukama uhvatili oko ramena, motiv poznat i s opisanog reljeta. Silvan i ovdje sudjeluje u igri kola, ali kolo djeluje dosta statično. Nimfe i u ovom slučaju nose dvo-djelne haljine, od kojih gornja dopire do koljena, a donja do tla.

Na žalost, zbog izlizanosti kamena likovi se doimlju kao silhete, pa se ne vide detalji odijela i glava. Čini se da ni ovdje odijela nemaju okomitih nabora i da desna nimfa ima na glavi maramu. Od lijeve nimfe sacuvata se samo polovica. Iako je i Silvanova figura tesko ostecena, čini nam se da je imao rogove i kozje cekinjave noge, ali nije posve jasno da li je to mlad ili star Silvan. Ipak se čini da je to mladi satir s punom bradom. Također nije jasno nosi li na gornjem dijelu tijela (do koljena) piast (ili nebridu), kao na reljefu s Kamenskog groblja. Na glavi nema kape. Nije također jasno da li nešto nosi u lijevoj spustenoj ruci (*peaum?*), ili njome samo dotiče psa koji ga promatra uzvraćene njuske⁴⁰.

Svojom kompozicijom i izradbom reljet nas jako podsjeća na onaj s Kamenskog groblja, koji je *Nym(phis) et Sil(vano)* postavio još neromanizirani domorodac *S u r u s P i r a m i*, a za koji je D. Sergejevski s pravom pretpostavio da potječe ili s Gradine (Kamenska Podgradina) ili s Borka (u Vrbi), odakle su i naši novi reljeti. Iako se ne može govoriti o replici reljeta s Kamenskog groblja, riječ je svakako o vrlo sličnoj kulturnoj slici, izrađenoj možda i u istoj radionici, a koja po svom stilu i tehnici podsjeća na reljef iz Karašice kod Sinja.

I na ovom reljefu Silvan aktivno sudjeluje u igri kola, kao i na reljefima s Kamenskog groblja i na opisanom reljefu iz Vrbe — ovo je već treći reljef toga sadržaja s ovog lokaliteta — što je nov, dosad nepoznat motiv s drugih nalazišta, svojstven, čini se, upravo ovom centru Silvanova kulta⁴¹.

Dakle, iako je i ovaj reljef ikonografski i sadržajno blizak nekim uzorima plošnog karaktera, s figurama statičnog, hijeratičnog držanja, koje Sergejevski svrstava u ilirsku autohtonu skulpturu 3. stoljeća (Godišnjak, 129), naš reljef iz Vrbe, sudeći po realističnom tretmanu, čini homogenu skupinu plastičnih prikaza Silvanove kultne zajednice zajedno s opisanim reljefom iz Vrbe i onim s Kamenskog groblja. Njima se može pridružiti i reljef Karakašice i neki drugi, koji su već nastali pod utjecajem rimske umjetnosti.

³⁸ D. Sergejevski, GZM 1927, 256, t. II, sl. 3. D. Rendić, n. dj., 25—26, T. V, sl. 1.

³⁹ Stilsku i ikonografsku analizu reljefa vidi u: D. Rendić, GZM 1955, 25. Na ovome reljefu Silvan (u okviru svoje kultne zajednice s nimfama) prvi put *a k t i v n o* sudjeluje u igri

kola, što ga, kao i obično, izvode njegove pratilice nimfe.

⁴⁰ Sličan stav psa imamo i na reljefu s Kamenskog groblja.

⁴¹ D. Rendić, n. dj., 25—26.

C. FRAGMENT RELJEFA IZ VRBE S FIGUROM DIJANE

Među kamenjem koje je sakupljeno po radilištu nađen je i manji fragment s likom Dijane (v. 0,20, š. 0,16 i d. 0,7 m). Zidar je reljef razbio, a njegove pojedine dijelove ugradio u zidove bazilike. Na ovom fragmentu sačuvao se lik Dijane od glave do koljena (t. IV). Zapravo, vidi se jedino dvodijelni hiton (od gornjeg dijela 5, a donjeg 7 cm), po čemu prepoznajemo dobro poznato božanstvo s brojnih reljefa klasične starine, ali i iz naših krajeva (Duvno, Proložac, Čitluk, Suhača, Halapić), na kojima je Dijana prikazana u grčkoj interpretaciji kao božica lova. To isto božanstvo upoznali smo i na reljefu iz Busije (Glamoč), gdje je prikazana lijevo od svog pagedra Silvana u stavu klasične Artemide, sva ustremljena prema zvijeri i s lukom u ruci⁴². Po nekim detaljima (kapa, haljina itd.) i u njoj prepoznajemo domaće božanstvo s epihorskim imenom *T h a n a*, ali je u toku romanizacije izjednačena s italskom i grčkom Dijanom.

ZAKLJUČAK

Po čestim nalazima Silvanovih ikonografskih spomenika oko Podgradine još je D. Sergejevski zaključio da se na Borku u Vrbi nalazilo »svetište jednog para epihorskih božanstava«⁴³, misleći pri tome na Silvana i Dijanu. Bilo je nađeno ukupno pet spomenika Silvanova kulta, od toga tri reljefa i dvije are⁴⁴. S novim akvizicijama s Borka (Vrba) njihov se broj popeo na osam, od toga šest reljefa. S drugih nalazišta na Glamočkom polju imamo još sedam spomenika s prikazom Dijane i Silvana: po dva reljefa iz Halapića i Opačića⁴⁵, dok tri spomenika potječu iz parka Busije u samom Glamoču (ara *S i l v a n o C o r* te dva reljefa), među njima i reljef sa Silvanom i Dianom, s natpisom: *S(ilvano) S(ilvestri) et Dianae* koji je postavio napola romanizirani *Aurelius Platius Varroni(s)*⁴⁶. Silvan s epitetom *S i l v e s t e r* javlja se na Glamočkom polju još dva puta, jednom u Podgradini, dakle u neposrednoj blizini Vrbe, (ara *S(ilvano) S(ilvestri) s(acrun)*), a jednom u Halapiću (također ara *Silvano Silvestri sac(rum) Dasius Gemelli fil(ius) l. m.*)⁴⁷. Od petnaest poznatih spomenika, jedanaest su reljefi (Vrba, Podgradina, Halapić, Opačić, Glamoč), a četiri žrtvenici s natpisom (Podgradina, Busija i Halapić).

Već sam ranije u radu o Silvanu i Dijani iz Glamoča iznio mišljenje da se u Busiji nalazilo svetište ovog ilirskog božanskog para, i to *sub divo* kao i u Topuskom, gdje također nisu nađeni ostaci nikakva hrama (zgrade). Ovom prilikom ipak bismo htjeli ukazati i na mogućnost da su Delmati, kao i Kelti u Galiji, u počast

⁴² Usp. moj rad nav. u bilj. 4, str. 14 i d.

⁴³ GZM 1942, 144.

⁴⁴ Reljefi: GZM 1927, 256, br. 1 i 3, t. I, sl. 1 i t. II, sl. 3 i 1942, 161, sl. 24; are: GZM 1894, 356, sl. 21 i 1927, 257, br. 5, t. III, sl. 5.

⁴⁵ Reljefi: GZM 1927, 256, br. 2, t. III, sl. 2 i 1928, 80, br. 2, sl. 2 (Halapić); GZM 1929, 98, br. 2 i 3, t. IX i X (Opačić).

⁴⁶ D. Sergejevski, GZM 1928, 79, br. 1, sl. 1. I. Bojanovski, dj. nav. u bilj. 4, 11 i d.

⁴⁷ Patsch, GZM 1894, 356. Sergejevski, GZM 1927, 257, br. 4 — Uz Silvanov kult na Vrbi vjerojatno je bio združen i kult tzv. Genija, od kojeg je Sergejevski u Podgradini našao tri primjerka, dok tri druga potječu iz Halapića i Glamoča (GZM 1942, 163—167, sl. 26—29).

svojih vrhovnih božanstva možda podizali i zidane hramove. Naime, ako je *interpretatio Romana* djelovala u smislu simbioze (prožimanja) kultova, što potvrđuje i ikonografija, onda su i Delmati mogli imati hramove po uzoru na Rimljane. Od toga nije daleko ni misao da su možda već posjedovali institucionalirani kult s njegovim svećenicima. Još od polovice 1. st. n. e. u Halapiću je postojao hram Jupitera, najboljeg i najvećeg, u kojem su beneficijari deponirali svoje votivne žrtvenike, a mitraistički spelej negdje u 3. st. u Starom Selu⁴⁸. Nije li možda na Vrbi i drugdje po prostranom Glamočkom polju mogao postojati i Silvanov spelej kao onaj u Močićima (Rendić, GZM 1953, 271)? Indikaciju za to pružao bi i reljef s likovima Silvana, nimfi i Herkula (?) iz Vrbe. Čini nam se da ploča takve veličine nije bila obična kućna ikona. Osim toga na tome se reljefu ne vide tragovi atmosferskih oštećenja, što bi se moralo primjećivati da je stalno stajao *sub divo*. Najvjerojatnije je ploča stajala negdje u zatvorenom prostoru. Osim toga, kako da se upravo na ovom mjestu nađu tri slične ikonografske slike Silvanove kultne zajednice? Možda su svi ti reljefi i ranije stajali negdje u blizini bazilike, ako ne i na mjestu bazilike, pa kasnije ugrađeni u baziliku kao građa. Ne bi se smjela a priori isključiti ni mogućnost da je tu, na rubu naselja, ranije stajalo i neko Silvanovo svetište, na kojem je negdje u 5. st. podignuta kršćanska crkva. Možda je to bio manji spelej, ali nije isključeno da se radilo i o nekoj zgradi koja je možda bila ozidana od drveća i kamena, kakve su vjerojatno bile i kuće stanovnika naselja na Borku⁴⁹. Svakako, reljefi nisu doneseni izdaleka, osim ako se time, možda, htjelo istaći simboličko odricanje (abjuracija) od stare politeističke vjere. Postojanje speleja ili hrama odražavalo bi već razvijeniju etapu starog kulta, koja je stanovništvo već donekle pripremila da nešto kasnije primi kršćansku vjeru, sa svom njezinom organizacijom. O tome je (dakako) prerano govoriti i bilo što zaključivati, te stvar treba prepustiti daljnjim istraživanjima.

Na žalost, ni reljefi s Borka nemaju natpise pa ne znamo kojem su Silvanu bili posvećeni, od brojnih epiteta *ex qualitate* njegova polivalentnog bića. Reljef s Kamenskog groblja nosi posvetu *Nymphis et Silvano*, dok je žrtvenik s Kamenske Gradine bio posvećen Silvanu s nadimkom *Silvester*. To je onaj isti Silvan koji je na reljefu iz Busije prikazan u društvu Dijane kao mladi Pan. Sva je prilika da se to isto božanstvo javlja i na reljefima iz Vrbe-Podgradine, bez obzira na neke manje razlike u prikazivanju njegova lika. To je očito pastirsko božanstvo, po svom biću duboko povezano uz epihorske tradicije, a redovito prikazano kao arkadski *Aigipan* (= *capricornus*, rogati satir s kozjim nogama). Inače, od brojnih Silvanovih epiteta koji označuju njegove razne specifikacije (*Messor, Communis, Domesticus, Augustus* itd.), na Glamočkom se polju još jedino spominje epitet *Silvanus Cor...*, za koji se ne zna puni oblik ni značenje, a ni ikonografski izgled Silvana s tim imenom⁵⁰. Prema tome, najvjerojatnije je da i spomenici iz Vrbe predstavljaju Silvana s epitetom *Silvester*.

⁴⁸ Sergejevski, GZM 1933, 7, br. 1 i 2, t. IV, sl. 1.

⁴⁹ Zamišljen izgled ovog naselja vidi kod D. Sergejevskog, GZM 1942, 144.

⁵⁰ GZM 1928, 79 (Busija). Od reljefa su se sačuvali samo tragovi nogu, za koje se ne može reći jesu li ljudske ili kozje.

Upravo činjenica da su svi dosad poznati reljefi Silvanove kultne zajednice iz Vrbe-Podgradine slične kompozicije i sadržaja — sva tri, naime, prikazuju kozorog i kozonogog Silvana u društvu nimfi u sva tri slučaja Silvan i sam aktivno sudjeluje u igri kola — ukazivala bi na to da se negdje u blizini svetišta ovog božanstva nalazila jedna majstorska radionica koja je radila za ovo svetište. Ta je radionica već radila u duhu naglašenih sinkretističkih kretanja, a s formalne strane u likovno-izražajnom smislu napajala se uzorima rimske realističke umjetnosti. To napose dolazi do izražaja na reljefu Silvanove kultne zajednice s nimfama i Herkulom. To je, bez sumnje, bio rezultat dugotrajnog procesa asimilacije i prilagođavanja, koji je donosila romanizacija. Simptomatično je da je pri tome Silvan sačuvao svoj tradicionalni ikonografski lik, polujarca i polučovjeka, što čini komponentu domaćih shvatanja koja su se očito uspješno odupirala »pritisicima« romanizacije. To je utoliko zanimljivije što ovi reljefi potječu s Glamočkog polja, koje se tretira kao *par excellence* tradicionalistički zatvoreno ilirsko područje.

POPIS SLIKA I TABLI
DESCRIPTION DES FIGURES ET DES PLANCHES

Slika 1

Figure 1

Plan Podgradine i okolice s mjestima nalaza Silvanovih reljefa.

Podgradina et ses environs: lieux de trouvaille des reliefs de Silvain.

Slika 2

Figure 2

Novi reljef iz Vrbe s likovima Silvana Herkula (?) i nimfi (crtao Nedžad Čmajčanin).

Nouveau relief de Vrba représentant Silvain, Hercule(?) et nymhes (dessin de N. Čmajčanin).

Tabla I

Planche I

Novi reljef iz Vrbe sa Silvanovom kultnom zajednicom (foto A. Rendić-Miočević).

Nouveau relief de Vrba représentant la communauté culturelle de Silvain (Foto A. Rendić-Miočević).

Tabla II

Planche II

Gornji dio reljefa spomenika s table I (foto A. Rendić-Miočević).

La partie haute du relief planche I (foto A. Rendić-Miočević).

Tabla III

Planche III

Novi reljef Silvana i nimfi iz Vrbe (foto A. Rendić-Miočević).

Nouveau relief de Vrba représentant Silvain et nymphes (foto A. Rendić-Miočević).

Tabla IV

Planche IV

Novi fragmentarni reljef (donji dio) Dijane iz Vrbe (foto A. Rendić-Miočević).

Fragment partie basse du nouveau relief de Vrba représentant Diane (foto A. Rendić-Miočević).

R É S U M É

NOUVEAUX MONUMENTS REPRÉSENTANT LA COMMUNAUTÉ CULTUELLE DE SILVAIN, PROVENANT DE »GLAMOČKO POLJE«

Les nouveaux reliefs de la communauté cultuelle de Silvain provenant de »Glamočko Polje« ont été trouvés à Vrba près de Glamoč lors des fouilles de la basilique paléo-chrétienne. Il existait à Vrba une sorte d'agglomération antique assez importante dont les vestiges se trouvent dans le site appelé Borak (Fig. 1). Parmi les riches matériaux réutilisés qui étaient incorporés dans la basiliques, la plupart des fragments de monuments funéraires romains, ont été découverts aussi deux reliefs représentant Silvan illyrien en compagnie de nymphes. Sur l'un de ces reliefs figure également une divinité inconnue jusqu'alors. Ce ne sont pas là les premières découvertes de reliefs ornés de la figure de Silvain représenté sous l'aspect de Pan; en effet, antérieurement, tout à proximité de Vrba avaient été trouvés cinq monuments relatifs à son culte, dont trois reliefs et deux autels, tandis que dans l'ensemble de »Glamočko Polje« avaient encore été trouvés autant de monuments de cette divinité illyrienne épichorique. Parmi les récentes trouvailles de Vrba il y a aussi un fragment de relief de la déesse Diane qui était souvent en compagnie de Silvain. Alors que Silvan est toujours représenté comme un être tériomorphe moitié homme et moitié bouc, Diane est le plus souvent représentée comme la Diane gréco-romaine (Artémis), donc selon l'interprétation italique (interpretatione Romana), mais avec quelques attributs, notamment des vêtements indiquant qu'il s'agit là d'une divinité illyrienne autochtone dont le culte était étroitement lié à celui de Silvain. Il s'agit donc d'un couple de divinités autochtones (cf. sur les autels déjà cités de Topusko — le couple Vidasus et Thana), et qui sous l'influence de la romanisation ont aussi certaines particularités des dites divinités grégoromaines.

»Glamočko Polje« est un plateau de montagne qui a longtemps gardé son expression autochtone et son traditionnel esprit illyrien, et même son mode de vie, et est devenu l'un des principaux foyer de ce culte de Silvain autochtone en Illyricum. C'est ici qu'ont été particulièrement créée sa physionomie et fixés les traits iconographiques caractéristiques de la figure de cette divinité sylvestre et pastorale delmate.

Le plus important de ces trois reliefs est celui où Silvain est représenté en compagnie de nymphes et d'une autre divinité masculine (Pl. I; Fig. Gl. I, II 2). Après avoir analysé la dernière statue, l'auteur est enclin d'y reconnaître Hercule. La présence de cette divinité à côté de Silvan et dans une telle communauté cultuelle assez étendue, indique une différenciation de plus en plus importante des spécificités cultuelles de Silvan et son rapport avec les cultes des divinités de même origine. Ceci est fondé surtout sur certains traits communs de leur être divin. A l'époque de la romanisation et du syncrétisme, c'était là également une tendance générale de la religion illyrienne, comme le montre l'iconographie de Silvain où, à côté de Silvain apparaissent des nymphes, Diane, Neptun et Liber, puis même Hercule. Cette tendance ne nous était pas inconnue non plus jusqu'à présent, comme le

montrent les reliefs de Suhača et de Karakašica, provenant également de la région delmate. Ainsi, ce nouveau relief de Vrba est un exemple évident de cette évolution religieuse qui, dans ce cas, suit également l'interprétation de l'art réaliste romain (Fig. 2). Le cortège des divinités est constitué de trois nymphes et à côté d'elles Silvain et Hercule (?), présenté ici sur une frise formant une danse cultuelle.

Le deuxième relief représente également une danse à laquelle ne participent que les nymphes et Silvain (Pl. III). Nous connaissons ce motif d'après de nombreux reliefs et l'un d'entre eux provient d'un cimetière voisin de Kamen. Sur ce relief, Silvain est également représenté comme guide des nymphes et sous les traits de Pan (A e g i p a n), ce qui est une image canonique de cette divinité pastorale chez les Illyriens, et notamment chez les Delmates.

Le personnage de Diane sur le troisième relief ne s'est conservé que fragmentairement (Pl. IV). A vrai dire, seul s'est conservé le corps de la déesse, depuis le cou jusqu'aux genoux, vêtu de son caractéristique chiton deux-pièces. Cette figure de Diane, nous la connaissons d'après de nombreuses sculptures cultuelles de nos contrées, non seulement de la région des Delmates. Elle est particulièrement fréquente sur les monuments de «Glamočko Polje». Cette même divinité est représentée de façon semblable également sur un relief de Busija (Glamoč), où on la voit à côté de son accompagnateur Silvain, dans la position de l'Artémis grecque, s'élançant vers la fauve, l'arc à la main.

Bien que les reliefs de Vrba présentent certaines caractéristiques de l'art illyrien autochtone, ils s'en distinguent cependant par leur traitement plastique et naturaliste. Avec le relief de Karakašica (Sinj) que l'on connaît déjà, ces reliefs sont les plus proches des exemples de l'art réaliste romain et ils appartiennent à son milieu provincial-romain. On le ressent dans l'exécution et dans la composition, de même que dans le sujet et dans l'Iconographie. C'est pourquoi ces nouveaux reliefs ne sont pas seulement une expression intéressante du syncrétisme culturel, mais encore le résultat d'une vaste assimilation culturelle au cours du processus de romanisation. Le (les) maître (maîtres) autochtone (s) (?) connaissait ou connaissaient de toute évidence les exemples antiques: sur ces reliefs l'exécution n'est plus naïve ni plate (méplate), ni statique, ni hiératique, comme nous le voyons par ailleurs sur certaines oeuvres de l'art illyrien originel. Par l'arrondi et le volume des formes, les proportions, la façon dont le vêtement est traité, et par leur réalisme en général, ces reliefs révèlent une forte influence de l'art romain contemporain, bien qu'en les taillant, l'artiste lutte toujours pour traiter les détails, de sorte que la frise donne l'impression d'être assez rigide, manquant de souplesse. Tout ceci indique qu'il faut dater ces reliefs de Vrba de la période un peu tardive de l'assimilation romano-illyrienne (culturelle, artistique et religieuse), mais certes pas avant le 3e siècle de notre ère.

Etant donné la similitude des trois reliefs de Vrba, l'auteur considère que quelque part à proximité du sanctuaire de cette localité se trouvait l'atelier d'un maître qui sculptait ces reliefs pour le sanctuaire. Cet atelier œuvrait déjà dans l'esprit des mouvements syncrétiques mis en valeur, tant du point de vue formel que de l'expression artistique, s'inspirant pour ceci des exemples et des motifs de l'art réaliste romain.

